

<https://doi.org/10.62837/2026.5.203>

GÜNEL ƏHMƏDOVA
mail: Gunel.Ahmadova@au.edu.az
Azərbaycan Universiteti Filologiya və tərcümə
kafedrasının doktorantı
ORCID-İD-gunel.1987
Bakı/ Azərbaycan

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TRANSPOZİSİYA

Xülasə

Transpozisiya Azərbaycan dilində qrammatik vahidin ilkin kateqoriyasından çıxaraq başqa funksiyada işlənməsidir. Forma dəyişməz qala bilər, lakin sintaktik və semantik rolu dəyişir. Bu, dilin daxili inkişaf mexanizmlərindən biridir, ifadə imkanlarını genişləndirir və nitqə çeviklik verir. Morfoloji transpozisiya zamanı bir nitq hissəsi digərinin funksiyasını yerinə yetirir; məsələn, feili sifət və bağlama formaları cümlədə isim və sifət kimi çıxış edə bilər. Zaman formaları kontekstdən asılı olaraq gələcək məna ifadə edə bilər. Sintaktik transpozisiya cümlənin kommunikativ funksiyasını dəyişir; sual cümləsi əmr, xahiş və ya təəccüb ifadə edə bilər. Bu, qrammatik kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini və bədii ifadə gücünü göstərir. Transpozisiya Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini göstərən mühüm hadisədir və xüsusilə bədii üslubda ifadə gücünü artıran vasitə kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *transpozisiya, morfoloji transpozisiya, sintaktik transpozisiya, semantik dəyişmə, nitq funksiyası və s.*

GUNEL AHMADOVA

TRANSPOSITION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract

Transposition in the Azerbaijani language occurs when a grammatical unit moves beyond its original category and takes on a different function. The form may remain unchanged, but its syntactic and semantic roles shift. Morphological transposition happens when one part of speech functions as another, such as participles or converbs acting as nouns or adjectives, especially in participial constructions. Tense forms can also express different temporal meanings depending on context. Syntactic transposition changes the communicative function of sentences; for example, an interrogative sentence may convey a command, request, or exclamation. Transposition highlights the interaction of grammatical categories and enhances expressive power, particularly in literary style.

Key words: *transposition, morphological transposition, syntactic transposition, semantic shift, speech function etc.*

Транспозиция в Азербайджанском языке Резюме

Транспозиция в азербайджанском языке это явление, когда грамматическая единица выходит за пределы своей исходной категории и выполняет другую функцию. Форма может оставаться неизменной, но изменяются синтаксическая и семантическая роли. Морфологическая транспозиция проявляется, когда части речи выполняют функции друг друга; например, глагольные прилагательные или причастия могут действовать как существительные или прилагательные. Временные формы могут выражать будущее значение. Синтаксическая транспозиция изменяет коммуникативную функцию предложений: вопрос может выражать просьбу, приказ или удивление. Это явление демонстрирует взаимосвязь грамматических категорий и усиливает выразительность речи, особенно в художественном стиле.

Ключевые слова: транспозиция, морфологическая транспозиция, синтаксическая транспозиция, семантическое изменение, функция речи и др.

Giriş. Dil insan təfəkkürünün və ünsiyyətinin əsas vasitəsi olmaqla daim inkişaf edən, dəyişən və zənginləşən bir sistemdir. Bu sistem daxilində qrammatik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi və funksional çevikliyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili də öz struktur xüsusiyyətləri və zəngin qrammatik imkanları ilə seçilir. Dilin inkişaf prosesində bəzi vahidlər ilkin funksiyalarından kənara çıxaraq yeni sintaktik və semantik çalarlar qazanır. Bu hadisə dilçilikdə transpozisiya adlanır və qrammatik kateqoriyaların dinamik xarakterini əks etdirir. Transpozisiya dilin daxili potensialını üzə çıxaran mühüm mexanizmlərdən biridir. Bu proses nəticəsində nitq hissələri, zaman formaları və cümlə tipləri kontekstdən asılı olaraq fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilər. Beləliklə, dil vahidləri sabit və dəyişməz deyil, əksinə, kommunikativ məqsədə uyğun olaraq müxtəlif mənə çalarları qazana bilər. Azərbaycan dilində transpozisiya həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə özünü göstərir və xüsusilə bədii üslubda daha aydın müşahidə olunur. Bu baxımdan, transpozisiyanın öyrənilməsi dilin funksional imkanlarının və ifadə zənginliyinin araşdırılması üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir dil müəyyən zaman ərzində inkişaf edir, dəyişir və digər dillərlə təmas nəticəsində zənginləşir, nəhayət isə sabit normalara malik ədəbi dil səviyyəsinə çatır. Tarixi inkişaf prosesində dilin daxili strukturu, qrammatik kateqoriyaları və normaları dəqiqləşir, daha konkret və anlaşıqlı olur. Dilin təkamülündə vahidlər və kateqoriyalar arasında keçid hadisələri də geniş şəkildə müşahidə olunur. Müasir dil yalnız öz sistemində müəyyən edilmiş formalara malik vahidlərdən ibarət deyil; həmçinin inkişafın müxtəlif mərhələlərini əks etdirən, forma və quruluşuna görə qeyri-müəyyən vahidləri də saxlayır. Dilçilikdə keçid nəzəriyyəsi ilk olaraq dilin

maddi tarixi, yəni səslər, söz tərkibi və sonluqların dəyişmə qanunları əsasında formalaşmışdır.

Müasir dilçilik çərçivəsində aparılan elmi tədqiqatlar diqqətini dilin funksional səviyyəsində işləmə prinsiplərinə yönəldib. Dil vahidlərinin funksional aspekti ilə bağlı problemlər, yəni dil vahidlərinin kateqoriyaları arasında keçid və ya dəyişiklikləri əhatə edən hadisə, adətən “*transpozisiya*” termini ilə ifadə olunur və bu sahə xüsusilə aktual hesab edilir. Buna baxmayaraq, müasir dilçilikdə transpozisiya anlayışı vahid və yekdil izahata malik deyil, və transpozisiya növləri ilə bağlı dilçi alimlər arasında ümumi fikir formalaşmayıb. Hazırda transpozisiyanın müxtəlif aspektlərini öyrənmiş çox sayda alimlər məlumdur, məsələn, E.S.Kubryakova [1], V. G. Qak [4], L. Tesnyer [5] və başqaları, onların işləri nitq hissələrinin qarşılıqlı təsiri probleminə həsr olunub. Bildiyimiz kimi, zamanla dil dəyişir və inkişaf edir. Dil hadisələri də daimi olaraq dəyişir və bir-birinə keçir. Bu sahədə “*translyasiya*”, “*transpozisiya*”, “*konversiya*”, “*substitusiya*”, “*transformasiya*” kimi terminlərdən istifadə olunur. Konversiya termini transpozisiya sözü ilə sinonimdir. Azərbaycan dilçiliyində daha çox konversiya termini istifadə edilir.

Müasir rus dilçiliyində geniş yayılmış “sintaktik derivasiya” anlayışı həm konversiyayı, həm də leksik sahədə baş verən konversiya proseslərini əhatə edir. Dilçilər bu hadisəni nitq hissələrinin dəyişməsi kontekstindən daha çox müşahidə edirlər və onu ümumi olaraq sadəcə “konversiya” termini ilə xarakterizə edirlər. Başqa sözlə, konversiya həm sintaksis, həm də leksik səviyyədəki çevrilmələri göstərən ümumi bir dil hadisəsi kimi qəbul olunur.

Artıq irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, bəzən bu dil hadisəsi “transformasiya” da adlandırılır. “Transformasiya müəyyən qaydalar əsasında məna strukturlarının aşkar edilməsi məqsədilə dil vahidlərinin şəklini dəyişməsi vasitəsidir” [8, 217].

V.Q.Qak “transpozisiya” termininin izahını belə vermişdir: “Bu söz orta əsr latın sözü olan “*transpassio*” (yerdəyişmə) sözündən yaranmışdır. Mənası, bir dil formasının paradigmatik sırada onun əks üzvü olan başqa dil forması funksiyasında işlənməsidir. Transpozisiya geniş mənada istənilən dil formasının köçürülməsidir. Bu zaman formalarının köçürülməsi, cümlənin kommunikativ formalarının köçürülməsi və s. baş verir” [4, 519]. Bu fenomenləri müxtəlif alimlər araşdırdıqları üçün eyni hadisəyə fərqli adlar verilib. Buna görə, bəzi alimlər transpozisiyanı dil vahidlərinin bir kateqoriyadan digərinə keçidi kimi izah edir. Dilçilik terminləri lüğətində qeyd olunur ki, “*transpozisiya bir dil formasının digər funksiyada istifadəsi, yəni onun paradigmatik sıra daxilində əks üzvü kimi işlənməsidir*”. Transpozisiyanı öyrənmək üçün əsas və əlavə analiz üsulları mövcuddur. Əsas üsullar vasitəsilə kateqorial mənanı, sintaktik funksiyaları, digər nitq hissələri ilə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini və morfoloji xüsusiyyətləri müəyyən etmək mümkündür. Əlavə üsullar isə antonimlərin, sinonimlərin seçilməsi, inkar ifadəsi üçün bağlayıcılardan istifadə, morfoloji sıra

seçimi, klasterləşdirmə və s. kimi imkanları əhatə edir. Dil sistemi də bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçməsi üçün imkanlar yaradır. Söz qrammatik formaların mürəkkəb sistemi olub müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirir. Müəyyən formalar əsas söz strukturundan ayrılaraq müstəqil sözə çevrilə bilər (məsələn, isimlər zərfə çevrilir). Qrammatik transpozisiya tətbiq edildikdə, müəllif sözə yeni qrammatik məna verir və mətnə əlavə semantika qatır. Bil hadisələrinin bir-birinə keçməsi göstərir ki, dil daima inkişaf edir və bu proses onları vahid sistemə birləşdirir.

Konversiya dilçilikdə maraqlı bir hadisədir və ilk növbədə söz yaradıcılığının bir üsulu kimi qəbul edilir. Bu proses zamanı müəyyən bir nitq hissəsinə aid olan söz digər nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Bu keçid nəticəsində sözün paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətləri tamlığı pozula bilər, yəni onun əvvəlki qrammatik xüsusiyyətləri dəyişir. Konversiya yalnız morfoloji səviyyədə deyil, həm də sintaksis və leksik səviyyədə özünü göstərə bilər. Sintaktik transformasiya kimi də adlandırılan bu proses, məlum cümlə növlərinin məchul formaya çevrilməsi zamanı leksik aktantların yerinin dəyişməsinə əhatə edir. Leksik səviyyədə isə əsasən feil, isim və sifətlər arasında semantik qütbləşməni və qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirir. Beləliklə, konversiya həm sözlərin funksional çevikliyini, həm də cümlə və leksik strukturların ifadə imkanlarını genişləndirən mühüm dil hadisəsidir.

Azərbaycan dilində bu termini keçid sözü ilə də əvəz etmək olar. “Keçid” anlayışı dilçilikdə iki əsas məna daşıyır. Bir tərəfdən, o, bir formanın və ya qrammatik vahidin digərinə çevrilməsi, yəni transformasiya prosesini göstərir. Digər tərəfdən, keçid bir-birinə qarşı duran təsnifat növləri arasında körpü yaradan vasitə kimi də qəbul edilir; yəni fərqli struktur və funksiyaların əlaqələndirilməsini təmin edir. Dilin inkişafında bu proses əsas qanunlardan biridir, çünki dil dəyişkənliyi və yeni ifadə imkanları məhz analoji əlaqələr vasitəsilə formalaşır. Burada sistem səslərin və mənaların üst-üstə düşməsi üzərində qurulur ki, bu da nitqin çevikliyini və qrammatik strukturun ahəngini təmin edir.

Azərbaycan dilində konversiya bəzən yalnız nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvü funksiyalarında işlənməsi ilə məhdudlaşdırılır. Lakin bu hadisəni yalnız sintaktik səviyyədə, yəni cümlə üzvləri arasındakı funksiyalarla əlaqələndirmək düzgün olmaz. Konversiya eyni zamanda leksik-qrammatik xüsusiyyətlər daşıyan bir prosesdir. Söz bir nitq hissəsindən digərinə keçdikdə, o, yeni nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini mənimsəyir və cümlədə digər sözlərlə ahəng yaradır. Azərbaycan dilində bu xüsusiyyət xüsusilə sifətlərin, sayların və əvəzliliklərin zərf rolunda işlənməsində nəzərə çarpır. Məsələn, isimlərdən ayrılan sözlər feil kimi hərəkət mənası daşıya bilər. Qrammatika kitablarında belə nümunələr geniş yayılıb: “daş, dəmir” – isim və sifət; “axşam, gecə, səhər” – isim və zərf; “az, xeyli” – say və zərf; “deməli” – feil və modal söz. Lakin bəzi Azərbaycan dilçiləri yalnız bir nitq

hissəsinə aid edilməsi tərəfdarıdır, yəni bu sözlərin çoxfunksiyalı olmasını qəbul etmirlər.

Konversiya fenomeni Azərbaycan dilində digər dillərdən fərqli olaraq yalnız morfoloji səviyyədə deyil, həm də nitq hissələrinin funksiyalarında, sintaksis və leksik səviyyədə müşahidə olunur. Bu, sözlərin və qrammatik vahidlərin bir funksiyadan digərinə çevrilməsi prosesini əhatə edir və dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. Lakin İngilis və Rus dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində bu mövzuya həsr olunmuş elmi məqalə və əsərlərin sayı nisbətən azdır. F. Veysəlli bu hadisəni leksik səviyyədə, ikiyerli predikatlar arasındakı qütbləşməni göstərən semantik qarşılaşma kimi izah edir və buna ekvivalentlik əlaqəsi adını verir.

Azərbaycan dilində predikat cümlənin sintaktik strukturunda aparıcı komponentdir və onun leksik elementləri digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə görə sıfır yerli (avalent), bir yerli (monovalent) və çoxyerli (polivalent) predikatlara bölünür. Təhlillər göstərir ki, sıfır yerli predikatlar atmosfer vəziyyətini, bir yerli predikatlar hərəkət və əlamətləri, çoxyerli predikatlar isə daha mürəkkəb münasibətləri ifadə edir. Bu yanaşma konversiyanın həm leksik, həm sintaktik, həm də qrammatik səviyyədə necə işlədiyini, söz və predikatlar arasında semantik və struktur qarşılıqlı əlaqələrin rolunu açıq şəkildə göstərir.

Qrammatik konversiya Azərbaycan dilində əsasən passiv, yəni feilin məchul növündə özünü göstərir. Lakin Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair mövcud dərs və vəsaitlərdə feilin məchul formalarına həsr olunmuş bölümlərdə konversiya termini adətən istifadə olunmur. Bu fenomen Azərbaycan dilinin aqlütinativ dil olmasından və cümlədə söz sırasının İngilis və Rus dillərindən fərqli quruluşundan irəli gəlir. Feil aktiv, yəni məlum növdən passiv, yəni məchul növə keçərkən cümlədə subyekt (mübtədə) və obyekt (tamamlıq) yerlərini dəyişir. Azərbaycan dilində tamamlıq mübtədadan sonra gəlməsi səbəbindən, məlum növdəki cümlə məchula çevrildə ekvivalent cümlələrdə subyekt-obyekt münasibətlərində digər dillərdə olduğu kimi böyük dəyişiklik baş vermir.

Məlumdan məchula keçid zamanı məlum növdə tamamlıqla ifadə olunan patiens və ya resipient passiv konstruksiyada mübtədə rolunu alır, aktiv subyekt isə öz mövqeyini tərk edərək agentiv tamamlıq funksiyasına çevrilir. Bu, Azərbaycan dilinin sintaktik strukturu ilə sıx bağlıdır və passiv transformasiyanın xüsusiyyətlərini açıq şəkildə göstərir. Beləliklə, konversiya yalnız morfoloji dəyişmə deyil, həm də sintaktik və semantik çevrilmələri əhatə edən kompleks bir hadisə kimi nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma, xüsusən Azərbaycan dilinin cümlə quruluşunun aqlütinativ xüsusiyyətləri və tamamlıq-subyekt əlaqələri baxımından passiv konstruksiyaların unikal səciyyəsinə ortaya qoyur.

Morfoloji transpozisiya üsulları arasında affiksasiya və konversiya vardır. Morfoloji transpozisiyanı morfoloji konversiya adlandırmaq olar. Sintaktik və morfoloji transpozisiya (konversiya) məsələləri dilçi analiz üçün böyük maraq kəsb

edir. Sintaktik transpozisiya tam transpozisiyanın ilkin mərhələsidir. E. Kuriloviçə görə, tam transpozisiya ya diaxronik olaraq sözlərin (söz formalarının) lüğəvi-semantik ayrılması, ya da affikslərin söz yaradıcılığı modellərinə uyğun funksional çevrilməsi ilə baş verir; məsələn, isim və sifətlərin adverbial formaya çevrilməsi: ipək, gümüş, yun, gözəl, çirkin və s. sifətlər və feili sifətlərin substantivləşdirilməsi zamanı fleksiyaların dəyişməsi. Azərbaycan dilində transpozisiyanın morfoloji növü əsasən bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, feillərin sifət kimi çıxışı geniş yayılmışdır. *Oxuyan uşaq* ifadəsində “oxuyan” feildir, amma sifət funksiyasında “uşaq” sözünü təyin edir. Eyni şəkildə, *gələn ay* ifadəsində “gələn” feili sifət rolundadır. Feillər həmçinin isim kimi də çıxış edə bilər. *Oxumaq faydalıdır* cümləsində “oxumaq” feili isim funksiyasında subyekt kimi işlənmişdir. *Gəlmək gecikdi* misalında da “gəlmək” isim kimi çıxış edir. Feilin bağlama formaları da transpozisiya nəticəsində sifət və ya isim funksiyasını daşıya bilər. *Görülmüş işlər* ifadəsində “görülmüş” feili bağlama sifət funksiyasındadır. *Yazılmış məktub* ifadəsində isə “yazılmış” sifət kimi çıxış edir. Bundan başqa, zaman formalarının transpozisiyası semantik çevikliyi göstərir. Məsələn, *sabah gəlirəm* cümləsində indiki zaman forması gələcək mənanı ifadə edir. Eyni qayda ilə *bu işi bitirirəm* ifadəsi kontekstdən asılı olaraq plan və niyyət mənasını verə bilər.

V.Koduxov isə keçid vəziyyətinin iki növünü qeyd edir: “Aralıq keçidi və sinkretizm keçidi. Aralıq kateqoriyası periferik və kontaminasiya keçidinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Aralıq keçidi özünü morfolojiya və sintaksisdə, leksika və fonetikada 8 bürüzə verir. Bu keçid növü özünü dil semantikasına sahəsində leksik və qrammatik mənalarda göstərir. Aralıq keçidinə sözdüzəltmə modelinin mənasının qarışıq dil mənasını formalaşdırmaqla özlüyündə həm tipik leksik, həm də qrammatik mənanı birləşdirməsini misal gətirmək olar” [10, 4].

F.R.Qəniyev söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə keçidini də konversiya adlandırır [7, 32]. Bəzən, sintaktik quruluşda bir cümlə tipinin digərinə keçidi dilçilər tərəfindən transformasiya adlandırılır.

Sintaktik derivasiya aşağıdakı morfoloji növlər daxildir: substantivləşdirmə: müxtəlif nitq hissələrinin isimlər qrupuna keçməsi (feillər, sifətlər, saylar) və birbaşa predmet göstərmə qabiliyyətinin qazanılması. Substantivləşdirmə həm inkişaf edən, həm də qədim prosesdir. Bəzi sifətlər uzun müddət əvvəl isimə çevrilmişdir. Məsələn: *Gözəl görünər, çirkin bürünər; İgid ölər adı qalar; Keçmə nərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni* və s. Bu nümunələrdə görünür ki, *gözəl, çirkin, igid, nərd* sifətləri morfoloji baxımdan sifət olsa da, cümlədə kim suallarına cavab verir, isimləşib, mübtədə vəzifəsində çıxış edirlər.

Nəticə: Azərbaycan dilində transpozisiya dilin ifadə imkanlarını genişləndirən və nitqə çeviklik qazandıran mühüm qrammatik hadisədir. Morfoloji və sintaktik səviyyədə müşahidə edilən bu proses, nitq hissələrinin funksiyalarının

dəyişməsinə, zaman formalarının və cümlə növlərinin kontekstdən asılı olaraq yeni mənalar ifadə etməsinə imkan verir. Transpozisiya həm dilin daxili inkişaf mexanizmlərini, həm də bədii üslubda ifadə gücünü göstərən vacib vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Kubryakova, E. S. (1975). Деривация, транспозиция, конверсия, Вопросы языкознания, (5), 64–76.
2. Kubryakova, E. S. (1980). Типы языковых значений. Семантика производного слова Москва: Наука.
3. Kubryakova, E. S. (1997). Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Наука.
4. Qak, V. G. (2002). Транспозиция, In Лингвистический энциклопедический словарь (стр. 519). Москва: Большая Российская энциклопедия.
5. Tesnière, L. (1959/1965). *Éléments de syntaxe structurale* (2nd ed.). Paris: Klincksieck.
6. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları: 3 cildə, III cild., Bakı: Mütərcim, 2009, 310 s
7. Ганиев Ф. А. Конверсия в татарском языке. Казань: Татар. Кн. Изд-во, 1974, 231 с.
8. Горбачевский А. А. Теория языка. М.: Флинта, 2011, 279 с.
9. Карцевский С.О. Сравнение // Вопросы языкознания, 1976, №1, с. 107-112
10. Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие / Семантика переходности. Сборник научных трудов, 1977, с 5-16

Рәуи: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dilbər Camali